

Дати

LXXX

У квітні відзначив своє 80-ліття Олександр Несторович Мушкудіані – доктор філологічних наук, професор, директор науково-дослідного Інституту сходознавства, завідувач кафедри теорії та історії журналістики Київського міжнародного університету, член Національної спілки письменників України, член Національної спілки журналістів України.

Олександр Мушкудіані народився 22 квітня 1938 р. в селищі міського типу Местіа Местійського району Грузії. 1961 року вступив до Тбіліського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна на філологічний факультет. 1962 року за програмою обміну студентів між Грузією та Україною продовжив навчання на філологічному факультеті Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького (спеціальність “Українська мова і література”), який закінчив 1966 р. З 1966-го по 1968-й роки працював власним кореспондентом Грузинського радіо й телебачення в Абхазії. 1968 року був зарахований до аспірантури Київського педінституту ім. О. М. Горького (спеціальність “Сучасна українська література”). У 1973 – 1974 рр. працював науковим редактором в Українській радянській енциклопедії. 1974 року захистив кандидатську дисертацію “Українсько-грузинські літературні взаємини кінця 20 – 30-х років ХХ ст.” З 1974-го по 1996-й рік працював в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (молодшим, старшим науковим співробітником, завідувачем відділу). Паралельно читав курс лекцій “Літератури народів Сходу” в Ніжинському, Переяслав-Хмельницькому та Запорізькому педагогічних інститутах і в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. 1996 року захистив докторську дисертацію “Роль перекладу в грузинсько-українських літературних зв'язках”. З 1996 р. керує кафедрою української і світової культур та літератур Київського міжнародного університету. Із 2006 р. водночас є також директором науково-дослідного Інституту сходознавства цього ж університету. О. Мушкудіані – головний редактор наукових журналів “Вісник” (Літературознавчі студії) та “Orientalis”. Він член багатьох спеціалізованих учених рад вищих навчальних закладів України. Керує аспірантами. О. Мушкудіані – автор близько 200 статей, оглядів та рецензій у періодиці, а також монографій: “Взаємозбагачення і зближення літератур народів СРСР”, “Тема дружби та інтернаціоналізму в багатонаціональній радянській літературі” (Київ, 1981), “З історії українсько-грузинських літературних взаємин кінця ХІХ – початку ХХ ст.” (Київ, 1986), “Проблеми типології сучасного радянського роману” (у співавторстві, Київ, 1977), “Українсько-грузинські літературно-культурні зв'язки кінця 20 – 30-х років ХХ ст.” (Київ, 1991), “Сааді. Життя і творчість” (Київ, 1999; друге вид. – 2002), “Рігведа” і “Авеста” (Київ, 2002), “Біля витоків індійської та іранської літератур” (Київ, 2003), “Грузинська світлиця Івана Франка” (2006), “Симфонія грузинської Шевченкіани” (Київ, 2009), “За горами гори...” (Шевченко і Грузія)” (Київ, 2013).

О. Мушкудіані переклав із грузинської й видав із власними передмовами та примітками книжки К. Гамсахурдіа “Безсмертя” (1968), Н. Думбадзе “Я бачу сонце” (1975), Н. Хундадзе “Миргородські ночі” (1980), О. Баканідзе “Грузинсько-українські літературно-мистецькі взаємини 20 – 30-х років ХХ ст.” (1984), Н. Хундадзе “На

Бистрині" (Київ, 1985), В. Джологуа "Сонце народжується в океані" у співавторстві з В. Кухалашвілі (1988), І. Чавчавадзе "Розповідь жебрака" (1987). Переклав, видав із власними передмовами та коментарями пам'ятки давногрузинської (V – X ст.) літератури, твори Я. Цуртавели, І. Сабанідзе, Г. Мерчулі, В. Зарзмелі, Є. Мцхетелі та інших; "Сванські народні пісні" (Київ, 2009); Л. Ардазіані "Соломон Ісаакіч Меджануашвілі" (Київ, 2010); Г. Гасвіані "Піснеспів сонця" (Київ, 2010); Н. Хундадзе "Новели" (Київ, 2010); "Гроно мудрості. Грузинські народні казки" (Київ, 2010); Н. Думбадзе "Новели" (Київ, 2011); К. Гамсахурдіа "Новели" (Київ, 2013); "За горами гори..." (Тарас Шевченко і Грузія) (Київ, 2014); "Тарас Шевченко. Лірика. Поезії та поеми" (Київ, 2014). З української на грузинську переклав окремі твори І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаніка, книжку оповідань О. Гриніва "Гостина для маленької рідні" (2013). Нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради Грузії, Орденом Честі Республіки Грузія та Медаллю імені Іване Джавахішвілі.

Пише грузинською та українською мовами.

Редакція журналу "Слово і Час" щиро вітає ювіляра, зичить йому міцного здоров'я та нових творчих успіхів.

Олександр Мушкудіані

УДК 94(477) + 94(479.22): "177/188"

ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ У СВАНЕТІЇ?

У статті досліджено проблему переселення козаків після ліквідації Запорозької Січі Катериною II 1775 р. Зокрема, уперше вивчено матеріали щодо поселень січовиків у Грузії, а саме – Сванетії. До наукового дискурсу залучаються такі питання: чинники появи козаків у місцині та її характеристика, риси аборигенів і етапи асиміляції переселенців, наслідки "міграційних" процесів. Дослідник студіює маловідомі історико-географічні джерела, спільне та відмінне в менталітеті, культурі, побуті сванів і січовиків.

Ключові слова: Грузія, Сванетія, запорозькі козаки, свани, народ, асиміляція.

Oleksandr Mushkudiani. Were there any Zaporozki Cossacks in Svanetia?

The article highlights little-known facts about the settlement of Zaporozki Cossacks in the alpine, practically inaccessible country — Svanetia. It happened after the abolition of Zaporozka Sich by Catherine II in 1775. The impetus for the study was a short note by H. Lebedynets "Traces of Zaporozhians' settlement in Svanetia", which appeared on the pages of "Kievskaya starina" journal in 1885. H. Lebedynets just mentioned the Cossacks' appearance in the territory, neither planning to name the destination country nor trying to explain what kind of land it was, what were the traditions of local tribes etc. Addressing these and other issues, describing conditions in which the Zaporozhians had to live in independent Svanetia became the subject of the present article. In order to perform this task the author had to find, compile and introduce to the scholarly community existing historical and geographic sources, proving the residence and later assimilation of Cossacks in the foreign country. It is also mentioned that after the Sich abolition Cossacks settled themselves on the banks of the Kuban River, where they participated in constant battles with the Circassians often being captured. Escape to the nearest and, in addition, Christian country could be the only possible salvation under those conditions.

The article also covers such issues as: geographical and historical position of Svanetia of those times; the peculiar features of the natives, their way of life, customs, traditions etc.; similarities and differences in the mentality of the incomers and the locals; new culture, faced by the Cossacks. The problems of cohabitation of the like-minded Svans and Cossacks (religion, worldview, moral values, struggle for independence, autonomy, and freedom) are being studied for the first time. Describing Svanetia of those times, the author points out the causes of assimilation of the arrived, provides examples of entering Svan families and various Svan communities, the description of rights and duties acquired after being admitted to the local groups. Certain attention is drawn to the features remained from the Cossacks to nowadays, such as: man's hairstyle — a little lock of hair on a shaved head in some of Svan families, particularly in Mestia, as well as the existence of 'sankvira', the shortened variant of Ukrainian 'trembita', in the independent Svanetia used to gather people with its sound in case of military or other important social and public needs.

At the end of the article the author briefly reports on the settlement of the Zaporozki Cossacks in Western Georgia on the Black Sea coast before the 17th century.

Keywords: Svanetia, Zaporozki Cossacks, Svans, people, assimilation, aborigines.

*Нема Січі; очерети
У Дніпра питають:
“Де-то наші діти ділись,
Де вони гуляють?”*

Т. Шевченко

Журнал “Киевская старина” 1885 р. в № 2 опублікував сенсаційну статтю Г. Лебединця “Сліди поселення запорожців у Сванетії” [2]. Поява розвідки має цікаву історію. Прочитавши в червневому номері 1882 р. цього журналу повідомлення про те, що в Бенеті живуть нащадки запорожців, які, “незважаючи на угорсько-сербське оточення, незмінно зберегли свою віру, мову і звичаї”, та з подивом дізнавшись про те, що зовсім недалеко від них “у Галичині живуть люди, які розмовляють тією ж мовою, що й вони, які мають книги тією ж природною їхньою мовою” [2, 403], автор висловив здивування щодо того, що ніхто досі “не взявся достеменно дослідити цю вельми цікаву оазу малоруського життя” [2, 404].

Високо оцінюючи дослідження Г. Кондратовича про Задунайську Січ (надруковане в тому ж таки часописі 1883 р.) і вказуючи, що “запорозькі козаки після 1775 року поселились у Туреччині, Австрії та навіть на острові Мальта”, автор помічає, що в того однак не згадано про поселення козаків, наприклад, у “непрístupній, холодній гірській країні, якою є Вільна Сванетія” [2, 404]. Г. Лебединець зазначав: “Не тільки за Дунаєм можна було шукати переказ про це”, – та стверджував, що “факти поселення запорожців у Вільній Сванетії мають певні підстави, і за ретельних пошуків могли бути встановлені більш переконливо” [2, 404].

Думка про поселення запорожців у Сванетії в Г. Лебединця остаточно сформувалась і визріла після прочитання книжки “Поездка в Вольную Сванетию полковника Бартоломея в 1853 году”. Її автор відвідував регіони Кавказу, зокрема Сванетію, за дорученням російського уряду для вивчення мов, законів та адатів (норм звичаєвого права) тамтешніх народів, щоби потім “прихистити” їх у таку саму залежність від російської влади, як інші народи й землі Кавказу, передусім Князівська, або Дадешкеліанівська Сванетія.

Г. Лебединець звернув увагу на те, що в Бартоломея особливо наголошувалось: “Там, де я розповідаю про схожість Дадаша Курбіані [мабуть, Курдіані. – О. М.] з портретом одного з малоросійських гетьманів, слід доповнити, що мені випадало чути у Вільній Сванетії, начебто в *Мулахі живуть нащадки запорожців*. На одній із давніх карт Кавказу я навіть бачив у верхів'ях Інгурі надпис “*Мулахі, або Запорожці*” [2, 404. Курсив автора. – О. М.]

Такою чи майже такою постає історія зацікавлення Г. Лебединця проблемою поселення запорожців у Вільній Сванетії. Дослідник тоді мешкав у м. Манглісі (поблизу Тбілісі) і, шукаючи додаткові матеріали, звертався до сванів, передусім – до Кукаксина Дадешкеліані, свана за походженням і сина останнього князя (володаря Князівської Сванетії Костянтина). Він розповів про випадок у Ставрополі, куди прибув навчатись. Тут йому “потрапили на очі <...> картини, де були зображені *малороси й запорожці*” [2, 405. Курсив мій. – О. М.]. Нащадка неабияк “вразила схожість облич, костюмів та інших зовнішніх прикмет запорожців із баченими ним у дитинстві мешканцями трьох громад, котрі живуть у Вільній Сванетії, яка не підкорялася жодним князям” [2, 404]. Згодом Кукаксин Дадешкеліані, на прохання Г. Лебединця, відвідав на батьківщині означені громади й від мешканців дізнався, що вони “не аборигени тамтешніх місць, а вихідці з Кубані”. Кукаксин при цьому додав: “Віросповідання вони православного, але розмовляють мовою тубільців [тобто сванів. – О. М.], а зі звичаїв у випадкового туриста залишається в пам'яті лише їхній

звичай – *підбривати голову й чуб розпускати по голій голові* [курсив мій. – О. М.]. Громади ці Мужальська, Мулахська та Местійська <...>” [2, 405].

Зіставивши повідомлення Дадешкеліані з Бартоломеєвим, науковець висновок: “Не можна не бачити в сукупності переконливих доказів поселення запорожців у Сванетії” [2, 404]. Не дивує дослідника те, що запорожці у Сванетії забули рідну мову: “Якщо в них і справді втратились усі ознаки малоросійської мови, то це можна пояснити хіба тим, що сюди прибули безсімейні січовики, що тут вони переженілися на тубілках і що теперішні їхні нащадки з’явилися від змішаних шлюбів” [2, 404]. Лебединець, Бартоломей та Кукаксин поставили низку запитань, а саме: до якої країни прибули січовики? якою була та місцевість, що гостинно прийняла їх? що робили аборигени? що січовиків притягувало туди?

Щоб розв’язати ці та інші проблеми, слід навести історико-географічні відомості, подати важливі уточнення та роз’яснення.

Сванетія – це історична область Грузії, розташована на південних схилах Великого Кавказу у верхній течії річки Інгури на північно-західній території країни, площею 3154 км². З Півночі та Сходу її оточує головний Кавказький хребет із вершинами Шхельда (4320 м), Ушба (4690 м), Тетнульд (4852 м), Шхара (5068 м). З Півдня височіє Сванський хребет, який безпосередньо прилягає до Головного Кавказького хребта й замикає Верхню Сванетію зі Сходу.

У добу, на яку припадають візит і фіксація вражень Бартоломея, а саме 1858 р., там мешкало, за повідомленням французького письменника А. Дюма, лише 1639 осіб [1, 26]. Нині ж у Сванетії живе 40 000 осіб.

Історично Верхня Сванетія має Східну і Західну місцину, частіше використовують назви – Князівська та Вільна. Остання складається із сіл-громад Местія, Латалі, Ленджері, Мулахі, Ілларі, Кала, Халде, Ушгулі, які ніколи не підкорялися князям та царям, окрім цариці Тамар; пам’ять про неї тубільці зберегли в багатьох народних піснях і переказах. Саме там знайшли притулок козаки.

Удільне князівство Сванетія, засноване в XIII ст., розташовувалось у Верхній Сванетії, володарями якої до 1857 р. були князі Дадешкеліані. Цього року, після вбивства князем Костянтином генерал-губернатора Кутаїсі О. І. Гагаріна, князівство було приєднане до Російської імперії.

Перші згадки про цей край знаходимо у працях давньогрецького географа Страбона (I ст. до н. е.), який, зокрема, писав, що свани панують над усіма народами навколо них, займаючи вершини Кавказу, які підносяться над Діоскурією. У них є цар і Рада із 300 осіб. Вони можуть виставити в бій військо до 200 000 осіб. Сванетія тоді входила до складу великої Колхиди й, окрім гірської місцевості, розташовувалася на долині.

Уважається, що християнство на тих землях було прийнято між 523-м і 530-м роками. На території Сванетії нині понад 100 церков і монастирів, де зберігаються чудові й численні (понад 1000) зразки чеканного мистецтва, найдавніші унікальні рукописи “Адішський” (IX ст.) і “Твіберський” (X ст.), рукописні Євангелія Георгія Мтацмінделі (XI ст.). Сванетія була скарбницею для збереження в її недоступних сховищах тих культурних цінностей Грузії, яким загрожувала загибель під час спустошливих нападів ворогів. Мабуть, через те у сванів сформувалося неповторне й самобутнє в усьому об’єднанні суворе та шляхетне ставлення до життя і власних обов’язків. На схилах Великого Кавказького хребта, у верхів’ях річки Інгури, Сванетія завжди залишалася вільною. Нога завойовника ніколи не ступала на землі Вільної Сванетії. Хвилі нападників відкочувалися завжди назад і обходили її. Було легше розпрощатися з наміром завоювати країну, ніж утратити тут свою голову. Свани довго зберігали родові стосунки. В один рід

уходило кільканадцять сімей, які називали себе самхуб (братство) і вважалися кровними братами й сестрами.

Для кавказьких народів свани були відважними воїнами, суворими горцями, які шанують дідівські традиції й неухильно дотримуються їх до найменших дрібниць. Водночас сусіди бачили у сванах народ, який ставиться до гостей щиро й шанобливо, насторожено й безпристрасно. Історія до наших днів зберегла легенду про те, що свани за все своє існування стратили лише одного чужинця, котрий виявився злочинцем.

Якою ж поставала Сванетія в очах іноземців? Звернемося до К. Устияновича, відомого українського письменника й маляра, який у своїй незаслужено забутій дослідниками українсько-грузинських відносин книжці “Кавказ. Етнографічно-історична розвідка” (Львів, 1902 р.) писав: “Високо за горами, за верхами, приступними хіба тільки влітку – лежить у запертім від світу котловані, під полуденними схилами Ельбруса і Тетнульда у жерлах річок Цхенісцкалі і Інгурі бідна, нічого не бажаючи Сванетія. То суть ті жителі веж, котрими так чудувався ще Pomponius Меса. Їхні доми викладені з дикого каменю, що є 50 – 60 стіп високі, 7 – 9 поверхові вежі. По тих будинках видко, як тяжко було Сванетам жити в давніх часах. А суть свани або Сванети – народ простий, що говорить на якомусь праархаїчному наріччю грузинської мови. Діляться вони на Князівських та Вільних сванів. *Останні ношею своєю* [одягом. – О. М.] *нагадують українців*” [4, 27. Курсив мій. – О. М.]. Саме до Вільної Сванетії прибували січовики. Про волелюбність сванів вони знали ще на Кубані. І це не дивно, адже Сванетія лежала зовсім близько – через гору. Свани були сусідами кубанських українців. Козаки могли поснідати в себе вдома, подолати перевал (очевидно, Клухорський. – О. М.) і пообідати вже у Сванетії.

Про вдачу тубільців красномовно свідчить хоча б той факт, що цю крихітну за населенням і територією країну Російська імперія завоювала майже через три чверті століття після анексії решти земель Грузії та через 100 років після зруйнування Запорозької Січі. 1875 р. маленьке сванське село Халде росіяни зрівняли із землею, вирізали більшість мешканців і встановили там жадану владу. Росіяни на суді, що відбувся 1876 р. в Кутаїсі над чотирма сванами, судили навіть дітей. Велика кількість коштів, море крові вишколених солдатів та сліз їхніх матерів – такою була плата імперії за підкорення крихітної Сванетії. Нащадки запорозьких козаків були не тільки свідками всього того, що відбувалося на вже їхній Батьківщині, а й, безумовно, брали участь у захисті Халде. У їхній пам’яті, мабуть, виринали й воскресали перекази дідів і прадідів, які добре пам’ятали варварство, учинене росіянами в Батурині, дії Петра І в Україні після Полтавської битви чи розгрому Запорозької Січі. Падіння Халде – трагічна дата завершення анексії всієї Грузії росіянами. У сванів до наших днів зберігся переказ про те, як російський генерал умовляв махвші (старійшину) Халде підкоритися імператорові. “Уся Грузія вже прийняла російське підданство. Могутній російський цар подарує вам безмежну свободу”, – говорив він. “Як же так, – мовив мудрий махвші, – дасте нам свободу? Ми й без цього безмежно вільні!” Утім, трохи подумавши, усміхнувся й, показуючи на орла, що кружляв у небі над ними, додав: “Розумію, русе, розумію. Спробуй подарувати свободу о-он тому орлу, що літає над нами...”

Знали вже тоді прибулі до сванів козаки, що Прометей – це той самий скіфський Фром-Теул, якого Вулкан прикував ланцюгами до скелі Ушба за те, що той створив людину й на довершення власного злочину подарував їй викрадений із неба вогонь. Скіфською мовою Фром-Теул означає “добродійне божество”, а Прометей у перекладі з грецької – “бог-ясновидець”.

Легенди й перекази сванів впливали на запорожців, ніби казки дитячих літ, спомин далекого минулого. Мов сон, виринали вони в їхній пам'яті, а за ними – і безмежні простори рідної України. За казками, переказами прибульці знайомилися з дивовижними історіями про створення світу, які не завжди узгоджувалися з Біблією. Утім тут можна було почути легенди про Авраама, Ісуса, про Рай та Потоп, навіть відлуння байок про шумерського Гільгамеша чи всемогутніх єгипетських фараонів.

Запорожці у Сванетії почули про те, що гора Тетнульд – це янгол, скинутий на землю з неба. Тутешній люд створив легенду про богоборця Амірані, прикутого алмазними ланцюгами в печері, де відданий песик безперестанно лиже ланцюг, намагаючись витончити його, а над ними літає орел, що довбе ребра героя, проте є надія на звільнення й помсту Амірані ковалям кайданів.

Запорожці прибували до країни, яку тамтешні народи називали “сусідкою зіркою”, до країни, яка була наповнена казками, легендами, переказами з доісторичної доби, де вперше у світі пролунав міф про прикутого до скелі Амірана-Прометея, до народу – володаря Золотого руна, яке згодом разом із Медеєю викрав Язон і відвіз до Греції. То була країна, де до самого неба гордо, пишно й похмуро підносилися вершини двоголового Ушби, де крізь сріблясті хмари визирала непорочна Тетнульд. Вони прибували до країни, яка по всьому Кавказу славилася тим, що там було чимало худоби, отари кіз. Усі знали, що у сванів є незчисленне золото, що ця країна багата на мед, а річки – на форель.

Местія, Мулахи, Мужалі – громади, які входили до об'єднання вільних громад. Тут діяли суворі, але справедливі адати. Це була надійна військова громада. Ніхто не смів принижувати чи обманювати інших, красти. Усі одночасно були й орачами, і воїнами. Найповажніших із них обирали на махвші, тобто старійшиною роду, а з-поміж них потім визначали махвші всієї Сванетії.

Щодо Князівської Сванетії, то слід зазначити: останнім володарем був Костянтин Дадешкеліані, батько згаданого у статті Г. Лебединця Кукаксіна. Про нього українським читачам іще на початку ХХ ст. докладно розповів К. Устиянович. Характеризуючи засоби, які використовував царат у Грузії, він писав: “Росіяни не завжди тактовно і по-людськи ставилися до грузинів. Володарів і аристократів, ласих на почесі, наділяли вони чинами, орденами і правами російського дворянства; впливовіших і неспокійних зваблювано на життя в Тифліс, де і протрачували вони свої маєтки; а неблагонадійних і небезпечних інтерновано де-небудь, що нараз викликало кривавий опір.

Так сталося з князем Костянтином Дадешкеліані, володарем християнської, але не відавшої ще доти російської власти верховини Сванетської. Росія лихим оком дивилася на ті землі, а знайшовши собі ключку в зажалених Вільних Сванів на нього, старалася звабити властолюбного князя в Тифліс, щоби і його звідти не випустити більше, і важну єю, а дику верховину, сусідню з непокірними Осетами, що є самим осередком Кавказу, загорнути під кігті російського орла” [4, 111].

Дадешкеліані відчув зраду й не піддавався обіцянкам. Колонізатори вирішили заарештувати князя, а найкращою нагодою для цього, на їхню думку, був його приїзд до Кутаїсі – столиці Імеретії. Губернатор Гагарін довідався, що Дадешкеліані зайшов до церкви. Царський сановник під'їхав до храму в призначеному для сванського князя повозі з військовим загоном, що мав вивезти схопленого горця до Тифліса, і відрядив до нього офіцера. Сван не обмовився жодним словом на заяву офіцера й, помолившись, вийшов із церкви. У цю мить підступив до нього Гагарін і запросив іменем великого князя-намісника відразу ж їхати до Тифліса. Дадешкеліані відмовився, пославшись на важливі справи у Сванетії, і хотів вертати у свої неприступні гори. Тоді

губернатор звелів заарештувати його. “Закипіла у велетня князя кавказька кров. Рука його вихопила з ножен довгий кинджал і вдарив ним у саме серце Гагаріна. Сванет скочив у сіни одного будинку і загинув там, борючись до останнього враз зі всіма своїми князедворцями. Так завершилася доля Князівської Сванетії. Так Князівська Сванетія опинилася під владою Росії” [4, 112], – підсумовує К. Устиянович.

Український очевидець зазначає й те, що “його [Костянтина. – О. М.] синів-великанів бачив у Сухумі. Їх російська влада нагородила широким наділом землі й грошима, але Сванетію не випустила вже зі своїх рук” [4, 123]. Можливо, серед них був і згадуваний Г. Лебединцем Кукаксин. У Сванетії ж до наших днів збереглося повір'я про те, що коли сюди приїжджає хтось із нащадків Дадешкеліані, Тетнульд рано-вранці покривається небесним сяйвом і свани тішаються цим дивним явищем.

У передмові до нарису К. Устиянович, зокрема, зазначає, що “обмежив свою книжку до третьої часті її об'єму; викинувши з неї писане про Арарат, про Кольхиду, про “Запорожців на Кубані” [курсив мій. – О. М.] і про дещо інше” [4, II]. На жаль, матеріали про запорозьких козаків, зібрані цим дослідником тамтешніх країв, безслідно зникли. До речі б тут згадати інші слова того ж Устияновича: “Суть свани, або сванеті народ що нагадує українців” і їм “навіть кимерівські скити не були зовсім чужими” [4, 27]. “Ноша їх похожа на українську козацьку, народ то лицарський, щирий” [4, 76].

За версією Г. Лебединця та Кукаксина Дадешкеліані, запорожці з'явилися у Сванетії з Кубані. Та чи можна встановити бодай приблизну дату їхньої появи в країні? Але зрозуміло, що сталося це після того, як на Кубані з'явилися козаки.

30 квітня 1775 р. слід уважати однією з найбільших трагедій українського народу, коли підступна самодержиця Катерина II помпезно в маніфесті наголосила, що Січ – самоназва запорозьких козаків – назавжди знищена за “...оскорбление ея императорского величества, через поступки и дерзновения, оказанные от сих казаков и неповиновение нашим величайшим повелениям”. Козаків, точніше Січ, звинувачували в тому, що вони “чинили насиліе”, “занимались укрывательством и принимали к себе людей без разбора, людей всякого сброда, языка и веры”. Проте річ тут не в образі “її величності”, а в тому, що в такий спосіб імператриця вирішила остаточно уярмити волелюбний український народ.

Після розгрому Січі охоплені зневірою та гнівом козаки опинилися у різних країнах світу. Багато січовиків потрапили на береги річки Кубань. По-різному склалася доля колишніх запорожців. На жаль, вона ще не до кінця досліджена. Дуже мало сказано про долю січовиків на Кубані, причиною чого були, без сумніву, спочатку “батьківська” любов царського уряду, а згодом більшовицьке чи комуністичне “підкупання” про єдність трьох братніх слов'янських народів. Утім остаточно з'ясувати ці питання належить історикам.

Чи добре жилося січовикам на Кубані? Уже з 1776 р. вони були втягнуті в безперервні війни Росії проти народів Північного Кавказу. Добровільно чи примусово вони брали участь у всіх російських загарбницьких військових діях. Одночасно за їх безпосередньої участі Росія зміцнювала воєнну лінію вздовж річок Кубані й Тереку. Імперія, знищуючи укріплення Анапа, козаків-переселенців поставила в перші ряди кровопролиття. Утім, здобуваючи славу Росії, козаки часто-густо висловлювали своє незадоволення. Зрозуміло, їхні рани, завдані маніфестом Катерини II та безмежним свавіллям підступного царату, ніяк не загоювалися. Щоб забезпечити свою владу над Кавказом, імператриця виведенням із Січі запорожцям 1790 р. подарувала острів Фанагорію та приазовські – по Ногаях – степи.

Запорожці перейшли на острів із кошовим отаманом Чепігою й розмістилися 1792 р. на Кубані зі своїм родом і ладом управління станицями. Тут вони обживались та служили в прикордонній службі, як пише К. Устиянович: “Мали вони тут і степ великий, і річку широку, і море глибоке – усе нагадувало рідну землю – тільки ті гори снігові зубаті по тім боці Кубані від них запирали і випускали на них збойників рої, тільки ті збойники черкеси не були татарами, а далеко більше войовничими і небезпечними, що від них козакам ні вдень, ні вночі не було спокою” [4, 40].

Тяжко жилося виселенцям, проте до них повсякчас прибували з України, з-над Дінця й Дніпра, нові й нові загани. Відомо, що 1809 р. кількість кубанських козаків поповнили 25 000 родин. А 1848 р. до них пристала ще одна “пайка” – 2000 родин. Потік з України був безперервним. Найважчим було становище виведених із Січі запорожців та їхніх нащадків, що 1792 р. поселились уздовж південного берега Кубані. Згинули б тут переселенці, якби, а це важливо, “не обзаводилися б часто у черкесів краденими жінками” [4, 102]. Нападаючи на козаків, черкеси, за старим звичаєм, викликали запорожців на поєдинок, вигукуючи по-давньому: “Бояр, поміряться зі мною!.. Бояр урус! Тебе заєць не боїться!”

Тяжким було життя козаків під Чорними горами Кавказу. Удень і вночі не було їм від черкесів спокою, бо все поріччя, яке вони змушені були зайняти, колись належало супротивникам. Тому не змикав очей своїх козак-вартовий на високій чатовій вежі, готовий на кожен порух ворожий подати знак про напад черкесів іншим станицям, а пластуни переходили ріку вплав, підкрадалися аж під ворожі аули, щоб вивідати замисли черкесів. Але цього було мало, адже жінки їхні жили й косили з рушницями на плечах [4, 127]. Часто нападали черкеси на станиці, знищували все, катували бранців, гнали за Кубань, дістаючи гідну козаку помсту. Між запорожцями-станичниками й черкесами по суті відбувалися безперервні й непримиренні сутички. У полон потрапляли представники з обох сторін. Бранців черкеси ховали в глибині своїх гір, якомога далі від берегів Кубані чи то станиць, заселених запорожцями.

Полонені часто втікали, хоча й добре розуміли, що шлях додому був перекритий. Погоня часто наздоганяла їх і карала смертю. Утікачі добре усвідомлювали це, обираючи стежки, що вели на Південь, де через гору лежала християнська Вільна Сванетія. Тут варто згадати долю великого грузинського поета Давида Гурамішвілі. Його взяли в полон лезгини. Перша втеча бранця була невдалою, бо кати відразу погналися за ним на Південь, батьківщину втікача. Його схопили й посадили до ще глибшої ями. Визволитися з полону вдалося лише тоді, коли юнак попрямував на Північ. Лезгини, як і минулого разу, шукали його на стежках, що вели до Грузії, але Давид був уже далеко. З полоненими станичними-запорожцями трапилось так само, тільки вони йшли не на Північ, а на Південь, де на них чекала християнська країна, отже, і воля. Так до Вільної Сванетії потрапляли здебільшого втікачі з полону. Кількість прибулих не можна встановити. Однак знаємо, що вони добровільно асимілювалися з місцевими громадами, численнішими за переселенців. Прибульці, звісна річ, могли вкраплювати в мову тубільців певні слова чи поняття, але цей внесок був таким мізерним, що виявити його, на жаль, неможливо. Закономірним слід уважати нині й те, що поступово зникали прізвища прибульців. Не забуваймо також, що потрапляли сюди часто одинаки. Г. Лебединець слушно зазначав, що незабаром “козаки переженилися з місцевими красунями”. Проте помітний вплив на адати сванів вони навряд чи мали. Найпереконливішим доказом їхнього перебування тут можна вважати появу сванських родин, які підбрівали собі голови, залишаючи незвичні для

тамтешніх мешканців пучечки волосся, імітуючи оселедці. Поступово змінився звичай. У дитинстві я особисто бачив, як мій родич Гіє Нігуріані підстригав свого сина, залишаючи пучечок волосся на підстриженій голові. На моє запитання, навіщо він зробив так, той відповів, що він і його “рід Нігуріані є посланцями Бога, а цей пучечок є найпершою ознакою цього”. Посланцями Господа вважають себе роди Хергіані та Маргіані в Местії та Мулахі. Ці маленькі пучечки волосся нині свідчать про їхнє козацьке походження. Слід думати, що порівняно невеличкий за довжиною музичний інструмент *санквірі*, який свани використовували під час зібрань, – це аналог української трембіти.

Запорожці, які прибували до Сванетії, швидко звикали до місцевих адатів та законів. Любов до свободи, мужність і товариськість зближували їх із тубільним людом. Живучи між сванами, січовики швидко ставали повноправними членами громади.

Нині неможливо встановити кількість прибулих, але в кожній названій сванській громаді, залишаючись по двоє чи троє, вони так чи так впливали на загальний стан тамтешнього життя. Розселення запорожців у громадах, до того ж, відбувалося, мабуть, залежно від наявності земельних наділів і пасовиськ. Це засвідчує, зокрема, їхня присутність у Мулахській, Мужальській та Местійській громадах. Саме тому розміщали їх у різних громадах. Крім того, козаки прибували в різний час і зарахування їх до роду вимагало рішення віча та загальносванського махвші – старійшини, накази якого виконувались обов’язково та беззастережно. Кожний махвші громади розподіляв новоприбулих по родинах, які згодом уважали козаків ледь не своїми кровними братами. Братання, до речі, у сванів залишається донині. Запорожцям, котрі прибули сюди, належало не лише входити в родові братство, а й перед тим виконати всі вимоги адатів роду і Сванетії загалом. По-перше, вони мусили засвоїти, що спроби “вскочити в гречку” та матюкатися за тамтешніми суворими законами карали позбавленням життя. Козак від моменту прийняття родом автоматично ставав братом відповідно до законів кровної помсти, що захищала найдорожче – життя людини. Цей закон у сванів діяв майже до середини ХХ століття. Мститися міг будь-який чоловік із роду. За його відсутності рушницю брала до рук жінка.

Сванські села мають свою, відмінну навіть від загальної грузинської архітектуру. Тут розкидані вежі, споруджені переважно в IX – XII ст., чимало церковних споруд, оточених широченними кам’яними мурами. Козацького впливу на архітектуру, на жаль, не зафіксовано, проте деякі елементи українського вбрання (жупан, кунтуш тощо) увійшли в ужиток сванів, на чому наголошують Кукаксин Дадешкеліані, Г. Лебединець та К. Устиянович. Прикметно, що окремі зразки сванських і українських фольклорних пам’яток ледь не слово в слово повторюють одна одну.

Існує легенда, що свани походять від трьох братів на ім’я Соун, Осе, Картлі, однак свани належать до картвелів, а осетини – ні. Подібну легенду мають українці.

Звичаї та віра у сванів однакові з картвелами, тільки перші зберегли багато давніх, ще з дохристиянських часів обрядів і повір’їв. Козаки, які оселились у Сванетії, безперечно, були свідками свята на честь богині мисливства Далі: чоловіки збирались на горі та молились, доки не зійде сонце.

Свани щиро приймають гостей, ненавидять злочинців: раніше їм прив’язували ланцюгом на шию каміння й не знімали доти, доки весь рід його й село загалом не пробачать винуватця. Найбільшою карою вважалося вигнання із села, навіть з усієї Вільної Сванетії. Тоді злочинець перетворювався на ізгоя.

Прийняття козака в рід відбувалося так: претендент, помолвившись перед образами, опускався на коліна, торкався губами голих грудей найстаршої жінки роду і тричі повторював: “Ти – мати, я – твій син”. Цей обряд, очевидно, проходили й січовики, які прибували до Вільної Сванетії. Звичаї зміцнювали віру сванів у те, що новий член роду буде дотримуватись усіх місцевих традицій.

Крім того, людину, яка хотіла стати членом роду, змушували пірнути у воду або умовно пройти крізь вогонь. Так вона очищалася від гріхів, а тоді її, як уважалося, ні вода, ні вогонь не брали. Щоб переконатись у добродішних намірах прибульця, свани могли запропонувати йому встромити руку в окріп.

Запорожці потрапляли в будинки особливої архітектури. Усередині – перший поверх сванської будівлі, де завжди горів вогонь, над яким на ланцюзі висів котел. Їли свани кашу, пекли на глиняних печеланях коржі, випікали *кубдарі* (тісто, начинене шматочками м'яса), *хачапурі* (тісто, начинене сиром), варили яловичину, баранину, свинину, смажили шашлики з баранини, гнали араку – горілку з ячменю чи фруктів або з бузини, яку пили з дерев'яних келихів чи турячих рогів. Юшку подавали в дерев'яних або глиняних горщиках, їли дерев'яними ложками. Ліжко, плуг, корито, рожен, щипці для жару були схожі, мабуть, на українські. Стіл накривали квітчастою скатертиною. За нього сідали на низенькі дерев'яні триніжки, а махвші, старійшина роду, сідав у *сакарцхулі* – оздоблене візерунками крісло. Колиска відрізнялася від української. Одяг носили з домотканої тканини. Сванська шапка з вовни була дуже практичною: вона захищала взимку від морозів, а влітку – від пекучого сонця, за потреби – виконувала роль кухля. Взуття було просте, зі шкіри – *каламани*, одягали вовняні шкарпетки. Майже кожний рід мав безліч вуликів.

Свани високо цінують пісню, зокрема “Ліле” – гімн сонцю. Слова – крилатий дух, що підносить людину до неба, до Раю, могутня сила, перед якою іноді поступається навіть янгол смерті.

Найшанованішим і своєрідним є монастир святих Квіріке та Івліте в селі Кала, де збереглися рештки кам'яного палацу та оборонної стіни. Тут свани дотепер змагаються в піднятті найважчого каменя.

Варто згадати, що запорожці в Грузії селилися ще з першої половини XVII ст., коли Січ стала великою й могутньою військовою силою, а слава України залунала по всьому світу. Козаки почали активно виходити до Чорного моря й тиснути на Туреччину, завдаючи своїми набігами досить помітних утрат мусульманам-туркам. Тріумфальними перемогами, як відомо, увінчалися, зокрема, походи козаків у 1616 – 1627 рр. Повертаючись, козаки для перепочинку, щоб перезимувати або реалізувати частину здобичі, придбати провіант, а часом знайти потрібне укриття від погоні чи переслідувань та з багатьох інших різних причин, змушені були спілкуватися із грузинами на берегах Чорного моря. Саме на це звертав увагу ще 1627 р. італійський місіонер П'єтро де ла Валле в доповіді папі Урбанові VIII: “Грузини зі своїми фортецями й захищеними містами, які вони мають на березі моря, можуть багато в чому прислужити козакам у їхній справі” [8, 144]. Із праці М. Тамарашвілі “Історія католицтва серед грузинів” (1902) дізнаємося, що, “повертаючись із походів зі здобиччю, козаки заходили до Гурії та Мегрелії, щоб помолитись у тамтешніх церквах, пожертвувати гроші або ж вести торгівлю з місцевим населенням” [10, 144].

Грузинам, зі свого боку, потрібен був зв'язок із козаками як із могутньою антитюркською силою. Із цього приводу П'єтро де ла Валле зазначає: “З великою любов'ю і щиро приймають тут козаків... бо вони великі вороги турків, завдають туркам великих збитків” [8, 45].

Слід зазначити, що запорожці потрапляли до Грузії різними шляхами. Зокрема, у Західній Грузії, у Мегрелії, у різних місцях (Поті, Кулеві, Анаклія) існували поселення січовиків, які називалися хуторами і згодом зливалися із грузинськими селами, залишаючи власні назви – “нахуторо”, тобто колишній хутір, уважає Г. Гріголія [6, 112]. Про все це, звісна річ, іще тоді було відомо і сванам.

Козацькі човни, зазначає С. Родоная, знаходили притулок у гирлах річок Чорохі, Супса, Ріоні, Хобі, Інгури [9, 209].

У листопаді 1639 р. російському послові Федору Єлчину в Мегрелії заявили: “Вера де у нас одна – христианская, только Бог языками разделил” [3, 115]. Окрім віри, як слушно вказував Ф. Шевченко, “були й інші спільні риси в історичній долі українського і грузинського народів. Їхні землі були розірвані на частини іноземними загарбниками, що встановлювали тяжкий гніт. Український і грузинський народи вели героїчну боротьбу проти іноземних поневолювачів, нерідко одних і тих самих ворогів. Так, наприклад, багато століть і ті й ті боролися проти турецьких поневолювачів” [5, 38].

У різних джерелах знаходимо згадку про те, що під час морських походів до Туреччини козаки частенько зупинялись у прибережних місцях Грузії, вступали в контакт із тубільцями. У згаданому вище списку російського посла Ф. Єлчина зберігся запис заяви представника Мегрелії, де читаємо: “Есть де у нас ріка Р’ян [Ріоні. – О. М.], приїжджають до нас козаки і ставлять у гирлах свої кораблі. Люди з нашого царства приходили туди й усякою торгівлею з ними торгували”. Через це турецький султан вислав каральні загоны до Гурії й Мегрелії, дорікаючи тубільцям тим, що “у грузинів із козаками одна християнська віра” [7, 50]. Грузія, передусім Західна, завжди була місцем перебування запорозьких козаків. Тут, у Мегрелії й у Сванетії, вони завжди знаходили притулок і щирий братній прийом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дюма А. Кавказ. – Тбілісі: Мерани, 1988.
2. Лебединец Г. Следы поселения запорожцев в Сванетии // Киевская старина. – 1885. – № 2.
3. Путешествия русских послов XVI – XVII вв. Статейные списки. – Москва, Ленинград, 1954.
4. Устиянович К. Кавказ. Етнографічно-історична розвідка. – Львів, 1902.
5. Шевченко Ф. Грузины в войске запорожском // Из истории украинско-грузинских связей. – Тбілісі: Мецніереба, 1968.
6. Григолія І. До роз’яснення одної топонімічної назви // Збірник історичної географії Грузії. – Тбілісі: Мецніереба, 1954. (грузинською мовою)
7. Збірник грузинсько-українських взаємин. – Тбілісі: Мецніереба, 1954. (грузинською мовою)
8. Іверія. – 1879. – № 2. (грузинською мовою)
9. Родоная С. Борьба козаків з турецько-татарськими агресорами в першій половині XVII ст. // Збірник Грузинсько-українських взаємин. – Тбілісі: Мецніереба, 1954. (грузинською мовою)
10. Тамарашивілі М. Історія католицтва серед грузин. – Тбілісі, 1902. (грузинською мовою)

Отримано 4 квітня 2018 р.

м. Київ

